

Halife Ömer'in Askerî Şehirleri (Ordugâhlar)

Halit ÇİL*

Abstract

Caliph Omar's Garrison Towns. In the time of the Caliph Omar, the maneuvers of conquest were carried out on three wide main fronts, these being Iraq/Iran, Syria and Egypt. The two superpowers of that age were the Sassanid Empire, controlling the Iraq/Iran region, and the Byzantine Empire, the provinces of which included Syria and Egypt. As the main factor accelerating and facilitating the conquests, we see the widespread presence of the military garrisons, which ranged from temporary to permanent. In these garrison towns, salaried soldiers and their families were housed by the Caliph. Every garrison was founded in a strategic location so as to provide the greatest military effect. In this study, we discuss these garrison towns, in particular those which were originally founded purely for military purposes, but later developed a civil structure, such as Basra, Kûfe and Fustât.

KEY WORDS: Caliph Omar, Military Encampment, Garrison Town, Garrison.

Hz. Peygamber zamanında oluşturulan ordunun sevk ve idare merkezi, devlet merkezi olan Medine idi. Medine askerî merkez olmasının yanında, siyasi ve dini bir merkez hüviyetindeydi. Medine askerî merkezinin kararğâhı ise Peygamber Mescidi olarak ortaya çıkmaktadır. Ordunun idaresi yanında mescidin hükümet konağı, mahkeme salonu, mabet, eğitim-öğretim yeri, hastane gibi önemli fonksiyonları da vardı.¹ Hz. Ebû Bekir zamanında da bu durum devam etmiş, askerî üs olarak Medine şehri kullanılmıştır.

Hz. Ömer zamanında ise; fetihler Suriye, Mısır, Irak-İran cepheleri istikametinde oldukça geniş sınırlara ulaşmış bulunduğundan, hilafet merkezinden uzak bölgelerde devam eden askerî manevralar için, birçok askerî üs ve kışla kurulması zarureti ortaya çıkmıştır. Nitekim bu konuda Halife Ömer üzerine düşeni yapmış, ülke sınırlarının stratejik noktalarına askerî üs, kışla veya ordugâhlar tesis etmiştir.

* **Dr.**, Sağlık Bakanlığı Sağlık Eğitimi Genel Müdürlüğü, halitcil@gmail.com.

1 Ahmet Önkal, *Rasûlüllâh'ın İslâm'a Davet Metodu*, 4. Baskı, Konya 1987, 246-247.

Hız. Ömer döneminde ordugâhlar, ordunun geçici ve sabit olarak konakladığı ve kaldığı yerler olma özelliğine sahiptiler. Belâzurî buralara “Cund” adını vererek, bunun nedeni olarak da, askerlerin hilafet merkezinden ayrı olarak yiyeceklerini buldukları yerden veya oranın haraç gelirlerinden elde etmelerini gösterir.² Ayrıca Belâzurî, “Cund-Ecnâd” terimi hakkında ihtilaf olduğunu, birçok ilçe ve kasabayı içine aldığı için bazılarının Filistin’e bu ismi verdiğini, bazılarının da Dimeşk, Ürdün ve Hıms için bu ismi kullandığını da beyan etmiştir.³ İbn Manzur da “cund” kelimesini açıklarken, isim vermeden Belâzurî’nin verdiği manayı kullanmış ve Hız. Ömer’den örnekler sunmuştur.⁴

Halife Ömer ülkeyi farklı kışla veya üslere (muaskerât, ecnâd) ayırmıştı. Bunlardan Şam bölgesi dört üsse sahipti:

1-Sınır şehirleri ki, bunlar Hıms, Kinnesrin, Halep ve Antakya’dır. Bu kısmın başkenti Hıms olup, emiri başkomutan Ebû Ubeyde b. Cerrah idi.

2-Ürdün üssü olup başkenti Taberiye, emiri Muâviye b. Ebî Süfyan’dı.

3-Dimeşk şehri ki, emiri Yezid b. Ebî Süfyan’dı.

4-Filistin bölgesi ki, burası başşehirleri Remle ve Kudüs olmak üzere ikiye ayrılmıştı.⁵ Irak ise Kûfe ve Basra olmak üzere iki vilayet yapıldı. İfrikiyye’nin taksimi ise şöyleydi: 1- Yukarı Mısır, 2- Aşağı Mısır, 3- Batı Mısır ve Libya Çölü. Kafkaslardaki vilayetler ise üç gruptu: 1- Ahvaz ve Bahreyn, 2- Sicistan, Mekran ve Kirman, 3- Taberistan ve Horasan.⁶

Ordugâhları genel olarak ikiye ayırabiliriz:⁷

A- Askerî kışlalar/ konaklar (Muaskerât)

B- Askerî şehirler/ Üsler (Cund, Ecnâd)

A- Askerî Kışlalar/ Konaklar (Muaskerât)

Ordu birliklerinin sefer ve savaş esnasında konakladıkları, ihtiyaçlarını giderdikleri stratejik, geçici ve küçük konak yerleridir. Sefer esnasında ordu buralarda konaklar, savaş için yine buralarda toplanırdı. Ayrıca buralar şehir ve sınır güvenliğini sağlamak için de kullanılmışlardır.

2 Belazûrî, *Fütûhu’l-Büldan*, çev.: Mustafa Fayda, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., I. Baskı, Ankara 1987,188.

3 Belazûrî, 188.

4 İbn Manzûr, *Lisânu’l-Arab, Dâru’l-Maarif*, Kahire, Tarihsiz, I, 698.

5 Galip b. Abdulkafi Kureşî, *Evveliyâtü’l -Faruki’s-Siyasiyye, Daru’l-Vefa*, Mansûre 1990, 276-277.

6 Süleyman Muhammed Temmâvî, *Hız.Ömer el-Faruk ve Modern Sistemler*, çev.: M. Vesim Taylan, Kayıhan Yay., İstanbul 2004, 289.

7 Mevlana Nu’mânî Şiblî, *Hız. Ömer ve Devlet İdaresi*, çev.: Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul 1986, II, 143-147.

Halife Ömer, büyük askerî üslere veya şehirlere ilaveten, fethedilen şehirlere ve ülkenin uygun noktalarına askerî konaklar kurarak, Müslümanları fethedilen topraklara yaydı. Fethedilen her yeni şehre daimi askerî birlikler yerleştirmek Hz. Ömer'in alışlagelmiş tatbikatındandı. Bunun gereği olarak Suriye bölgesi orduları başkomutanı ve genel valisi Ebû Ubeyde b. Cerrah, fethettiği her yerleşim birimine bir vali görevlendirmiş, bu valinin maiyetine Müslüman bir cemaat bırakmış ve korkulu yerlere de askerler yerleştirmişti. Böylelikle fethedilen yer küçük bir askerî kışlaya dönüşüyor ve onun fonksiyonlarını az çok yerine getiriyordu.⁸

Hicrî 17 senesinde Hz. Ömer Suriye'ye seyahat ederek, Bizans ile İslam Devleti sınırlarındaki tüm stratejik noktaları ve Antakya, Tîzîn, Ra'bân, Kûrus, Menbic, Dulûk gibi şehirleri güvenlik açısından takviye etti. Ebû Ubeyde'den bölgenin önemli merkezi Antakya'ya iyi niyetli ve tedbirli Müslümanlardan bazı kimseleri yerleştirmesini, onları savaşa hazır halde bulundurmasını, atıyyelerini kısmamasını istedi.⁹ Ayrıca sahil boyunca Askalan, Yafâ, Kaysâriye, Akkâ, Sûr, Beyrut, Tarsus, Ceda, İyâs, Lâzkiye gibi şehirlerin müdafaası için de özel tedbirler aldı. Çünkü o zamanlar Bizanslıların kuvvetli donanmaları vardı. Bu sahil şehirlerinin komutanlığına Abdullah b. Kays tayin edildi.¹⁰

Hicrî 19 senesinde Yezid b. Ebî Süfyan'ın vefatı üzerine yerine Muaviye geçmişti. Muaviye, Suriye'nin sahil şehirlerinin müdafaası için daha çok tedbir alınması gerektiğini Hz. Ömer'e bildirdi. Halife ona yazdığı mektupta; kalelerin tamir edilmesini ve oralara asker yerleştirmesini, gözetleme yerlerine bekçiler ve fenerler koymasını istedi.¹¹

Ebû Ubeyde, Fırat'ın batı yakasında Irak ile Arabistan sınırının bitişme noktasında bulunan Bâlis'e, savaşçılardan bir cemaati yerleştirdi ve Şam'da oturan Araplardan bir zümreyi de oraya iskan etti. Onlar, Müslümanlar Şam'a geldikten sonra müslüman olmuşlardı. Ayrıca fütûhat için gönderilmeyen ve çöllerden gelmiş Kays kabilesinden bazı zümreleri de buraya yerleştirdi. Böylece burada askerî bir güç oluşturulmuş oldu.¹²

Mısır'da Amr b. Âs'ın emri altında bulunan ordunun dörtte biri İskenderiye'nin savunmasına tahsis edilmiş, dörtte biri deniz sahilindeki

8 Belâzurî, 214.

9 Belâzurî, 210.

10 İbnu'l-Esir, *İslam Tarihi (el-Kâmil fî't-Tarih)*, çev.: M. Beşir Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985, II, 454-455; Mevlana Nu'manî Şiblî, *Asr-ı Saadet*, çev.: Ömer Rıza Doğrul, Eser Yay., İstanbul 1974, IV, 388.

11 Belâzurî, 183.

12 Belâzurî, 214-215.

diğer noktalara yerleştirilmiş, ordunun yarısı da başkomutanın yanında Fustât'ta kalmıştı. Askerler kendilerine maaş dağıtan arîfleriyle beraber, önlerinde geniş meydanlar bulunan büyük binalarda ikamet ediyorlardı. Hicrî 19 senesinde Kayser Herakliyus'un Mısır'ı denizden fethetmek istemesi üzerine, sahil üzerindeki bütün şehirlerde askerî kışlalar kurulmuş, Amr b. Âs'ın emrindeki kuvvetlerin dörtte biri buralara sevk edilmişti.¹³

Kûfe ile Basra'daki kışlalarda 40.000 civarında asker bulunduruluyordu ki, bunun onbini olabilecek herhangi bir askerî hareket için devamlı hazır bekletiliyordu. Ferebiye ve Zâbûka'daki küçük konaklar tamir edildi. Huzistan bölgesinde Nehru Tîrâ, Menâviz, Sûku'l-Ahvâz, Hürmüzan, Sûs, Benyan, Cündisâbur, Mihricankazef gibi önemli noktalarda, daimi nizamî ordular bulundurulan askerî konaklar inşa edildi. Rey ve Azerbaycan'daki kışlalarda onbin civarında asker bulunmaktaydı. Bunlar gibi ülke genelinde yüzlerce askerî konak veya kışla inşa edildi. Çok sayıda konak inşasının nedeni; Müslümanların sadece kara kuvvetlerine sahip olup, bu kısa müddet zarfında deniz kuvvetleri kuramamalarıdır. Halbuki Bizanslıların kuvvetli donanmaları vardı. Ayrıca Anadolu toprakları henüz fethedilmemiş olup Hristiyanların elinde bulunmaktaydı. Bunun için Hz. Ömer limanları ve sınır şehirlerini tahkim etmişti.¹⁴ Aynı zamanda Irak topraklarında bulunan Merzubanlar itaat altına alınmalarına rağmen, en ufak bir gevşeklikte ayaklanmaları mümkün olduğundan, buralar kurulan kışlalarla takviye edildi.¹⁵

Kışla ve konaklarda genel olarak şu hususlara dikkat ediliyordu:

- a) Öncü müfreze bulundurulması,
- b) İntikal emniyeti sağlandıktan sonra hareket edilmesi,
- c) Kışla alanında kuvvetlerin yayılması,
- d) Kışla/ konak etrafına hendek kazılması,
- e) Kışla/ konak etrafında emniyet tedbirlerinin alınıp nöbetçiler konulması,
- f) Özellikle tehlikeli yerlere belirli aralıklarla öncü müfreze gönderilmesi,
- g) Savaş tanziminin yapılması, kuvvetlerin savaş düzenine ayrılması,
- h) İdari işlerin düzenlenmesi.¹⁶

Ordu konak yerine ulaştığında, öncelikle konak yeri etrafına hendek kazılıyor ve yabancı ot, ağaç dalları ve dikenli bitkilerle etrafı tahkim

13 Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi Zikri'l-Hitati ve'l-Âsâr*, Kahire 1853, I, 167; Şiblî, *Asr-ı Saadet*, IV, 389.

14 Belâzurî, 183, 210, 215.

15 Şiblî, *age*, IV, 389-390.

16 Bessam el-Aselî, *Femu'l- Harbi'l- İslamî*, Daru'l- Fikr, Beyrut 1988, I, 38.

ediliyordu. Ayrıca nöbetçiler çıkarılarak güvenlik sağlanıyordu. Kışla girişinde silahlı bir birlik devamlı ihtiyat halinde bulunuyordu ki bu, ani baskınlardan orduyu muhafaza ediyordu. Aynı birlik kuvvetli düşman saldırısında, İslam ordusu ana kuvvetlerine toparlanıp saldırımları için vakit de kazandırıyordu.¹⁷

B- Askerî Şehirler/ Üsler (Emsâr, Ecnâd)

Hız. Peygamber devrinde Arabistan yarımadası hemen hemen tamamıyla hâkimiyet altına alınmış ve adeta bütün yarımada tek bir kışla gibi olmuştu. İşlerini hep beraber yapıyorlar, harici bir saldırıya da topyekün müdafaada bulunuyorlardı. İç dinamiklerin tesisinden sonra, İslam'ı yarımada sınırları dışına da yaymak, İslam Devleti'nin varlığını diğer devletlere kabul ettirmek üzere düzenlenen ilk sefer Mûte seferidir. Devrin süpergücü Bizanslılara karşı yapılan bu seferle fetih gerçekleştirilemeyip İslam'ın intişarı sağlanamamışsa da, gelişmekte olan İslam Devleti'nin gücünün ilk işaretleri verilmiştir. Bu zaman diliminde Arabistan sınırları aşılmadığı ve de düzenli ordular kurulmuş olmadığından, askerî kışla veya üslerin tesisi de mümkün olmamıştır. Ordu terkihi ve sevki daima, İslam Devleti'nin merkezi olan Medine'den gerçekleştirilmiştir.

İlk halife Hz. Ebû Bekir'in hilafetinin ilk zamanları Ridde savaşları ile geçmiş olduğundan düzenli ordular kurulamamış, sefer zamanı oluşturulan ordular hilafet merkezi Medine'den sevk edilerek, yarımada İslam Devleti'nin hâkimiyetini tekrar tesis etmeye muvaffak olmuştur. Bunun ardından Arabistan sınırları dışına, Irak-İran tarafına ordular gönderildiğini görmekteyiz. Bölgedeki orduların fetihlerini göremeden Hz. Ebû Bekir vefat etti.

İlk halifenin vefatından sonra halife olan Hz. Ömer, devam eden fetihlere hız verdi. Sistemli fetih siyasetiyle kısa sürede büyük başarılar kazandı. Düzenli orduların kurulmasıyla birlikte askeriyeyi sistematize ederek, ordunun geniş coğrafyada hâkimiyetini tesis etmek maksadıyla askerî şehirler, üsler kurdurdu. Ordunun hareket kabiliyetini artıran bu üsler, aynı zamanda askerlerin buldukları yabancı memleketlerin halkıyla karışıp kültürlerine adapte olmalarını ve cihad ruhundan uzaklaşmalarını önlemiş, her acil durumda onları savaşa hazırlıklı bulundurmıştır.¹⁸

¹⁷ Aselî, I, 40.

¹⁸ *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti (The Cambridge History of İslam)*, haz.: Komisyon, çev.: Komisyon, Hikmet Yay., İstanbul 1988, I, 79.

Belâzurî'nin "cund" adını verdiği¹⁹ bu askerî merkezler Medine, Kûfe, Basra, Musul, Fustât, Şam, Ürdün ve Filistin'de tesis edilmişlerdi. Geniş sınırlardaki fetihlerin ana cepheleri Irak-İran, Mısır, Suriye ve Cezire bölgeleridir. Askerî merkezler de buna uygun olarak stratejik mevkiilerde kuruldu. Musul, Cezire'nin üssüydü. Daha geniş olan Suriye'de Şam, Kudüs, Hims ve Ürdün'de olmak üzere dört ayrı merkez tesis edildi. Sonradan Kahire adını alan Fustât bütün Mısır'a hâkimdi. Basra ve Kûfe ise Irak-İran, Huzistan ve doğudaki bütün fetihlerin giriş kapısıydı.²⁰

Hız. Ömer Irak-İran ve Mısır tarafındaki fetihlerin güvenliğine daha çok önem vermiştir. Çünkü bu iki ana cephe İslam Devleti'nin doğu, kuzey ve batı bölgelerine açılan kapıları gibiydiler. Bu bağlamda Halife, bu iki ana cephede yeni askerî şehirler kurdu ki bunlar; Mısır'da Fustât ve Irak-İran bölgesinde Basra ve Kûfe'dir.²¹ Bu üç şehir ilk olarak Hız. Ömer zamanında kurulmuş, ordu ve devlet için stratejik öneme hâiz olmuşlardır. Askerî üs olarak kullanılan Medine, Musul, Şam, Ürdün ve Filistin şehirleri yeniden kurulmuş olmayıp, askerî olarak takviye ve tahkim edilmişlerdir. Askerî üs kurulan şehirlerin dağılımına baktığımızda görüyoruz ki, buralar ordunun manevra kabiliyetini artırmakla beraber, ülke güvenliğini sağlamada stratejik rol üstlenmişlerdir.

Askerî merkezlerde genel olarak alınan tertibatı şöylece sıralayabiliriz:²²

a) Birliklerin ikameti için kışlalar inşa edildi.

b) Herhangi bir savaş durumu için her askerî merkezde 4.000 atlık tam teçhizatlı ve her an hizmete hazır büyük bir tavla²³ bulunduruldu. Sekiz askerî merkezdeki at sayısı 32.000 civarındaydı. Bu atların tımarına ve eğitilmesine büyük önem verilirdi. Medine'deki atların mesuliyetini Hız. Ömer kendi üzerine almıştı. Halife at ve develer için meralar ayırdı. Bunların en büyükleri Medine'den dört konak mesafedeki Necd'in Rebeze mahallinde olup on milkare büyüklüğündeydi. Diğer bir mera Mekke'den yedi konak mesafedeki Darih'te olup altı milkare genişliğindeydi. Burada kırkbin kadar deve beslenirdi. Medine'deki meraların bakımını Hız. Ömer hizmetçisi Hüney'e vermişti.²⁴ Kûfe'de bu işle vazifeli memur Selman b. Rebâ

19 Belâzurî, 188.

20 Şiblî, Hız. Ömer ve Devlet İdaresi, II, 144.

21 Seyyid Abdülaziz Salim, *Tarihu'd-Devleti'l-Arabiyye, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye*, Beyrut 1986, 527; Temmâvî, 318; Gâlib b. Abdulkâfi Kureşî, *Evveliyâtul-Fâruk fi'l-İdare ve'l-Kadâ*, Beyrut 1990, I, 109.

22 Şiblî, Hız. Ömer ve Devlet İdaresi, II, 144-146.

23 Tavla; at ve benzeri hayvanlara ait ahıra denir. Hara da denilmektedir.

24 Ebû Yusuf, *Kitâbu'l-Harac*, çev.: Ali Özek, Hisar Yay., İstanbul 1973, 174.

el-Bâhilî idi. Atlar konusunda uzman olan Selman, bilhassa şecereli safkan atların yetiştirilmesine büyük önem veriyordu. Kış mevsiminde atlar tavlalarda tutulurdu, ilkbaharda ise Fırat sahilindeki Akul meralarına gönderilirdi. Basra askerî merkezindeki atlar Cuz'a b. Muaviye'nin mesuliyetindeydi.²⁵

c) Ordu ile alakalı bütün kayıtlar bu askerî merkezlerde tutulurdu.

d) Askerî levâzım dairesinin iaşe ambarları bu merkezlerde muhafaza edilir ve diğer yerlere buralardan sevkiyat yapılırdı.

Fetihlerin genişlemesiyle birlikte Müslümanlar yeni yerleşim yerleri kurmuşlar, mevcutları imar etmişler, ibadet ve ilim yerleri ile savunmaya yönelik olarak kale ve kuleler inşa etmişler, bunlar da İslam mimarisinin gelişmesinde önemli etkenlerden olmuşlardır. Genel olarak İslam mimarisi üç kısma ayrılır:

a) Şehir mimarisi; kurulan veya imar edilen şehirlerde ve seçkin kimselerin evlerinde görülür.

b) Dinî mimari; cami ve medreselerde görülür.

c) Harp mimarisi; kale ve kulelerde görülür.

Müslümanların yapıları ilk zamanlar gayet basit haldeydi. Mekke'de en önemlisi Kâbe olmak üzere çok az bina vardı. Şehir binalarının büyük bir kısmı kerpiçten yapılırken, zenginlerin evleri taştan yapılırdı. Evler genellikle tek katlı yapılırdı, ortasında kuyu bulunan bir avlusu olurdu. Hz. Ömer zamanında İslam fetihleri genişleyip de Hicaz halkı zenginleşince, yabancıardan birçok mimar Medine'ye geldi. Bunun üzerine Medine'de mimari sanatı yükseldi ve ileri gelenler Mekke ve Medine'de taş ve mermerden geniş köşkler yaptırdılar. Nitekim Hz. Osman'ın yaptırmış olduğu evin gayet azametli ve zarif olduğu ifade edilir.²⁶

Arap mimarisi kubbeler, minareler, direkler ve kemerlerle temayüz eder. Bu mimari bazı yönlerden, Araplarca çok sevilen hurma ağacı şekline benzemektedir. Çünkü bu ağaç onların en büyük gıdaları ve servet kaynaklarından. Suriye ve İran fethedilince buralardan da etkilenmişlerdir. Genellikle şehirler savunmaya elverişli sağlam surlarla çevriliyordu.²⁷

Kurulan İslam şehirlerinin çekirdeğini teşkil eden en önemli fizikî unsurlar "cami" ve "dâru'l-imâre"dir. Bu iki yapıdan özellikle cami, her zaman şehir çekirdeğinde yer almasından dolayı, şehir merkezini belirle-

25 Taberî, *Tarihu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, II, 483.

26 Hasan İbrahim Hasan, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev.: İsmail Yiğit, Sadrettin Gümü, Kayıhan Yay., 2. Baskı, İstanbul 1987, II, 233.

27 Hasan, II, 234; Hüseyin el-Hâc Hasan, *Hadâratu'l-Arab fî Sadri'l-İslam*, Müessesetu'l-Câmiyye, 1. Baskı, Beyrut 1992, 413-414.

yen en önemli unsur olmuştur. Ayrıca divan, beytülmal, emirlik hamamı, hapishane ve mezarlık gibi unsurlar da şehir bünyesinde yer almışlardır. Hz. Ömer zamanında kurulan üç şehir; Basra, Kûfe ve Fustât'ta bu unsurlar önemli bir yere sahip olmuşlardır.²⁸

İbn Haldun bir şehir bina edilirken göz önünde tutulması gereken şartları özetle şöyle belirtmektedir:

a) Düşmanın zararından korunmak için bütün ev ve barınakların etrafı sur ve duvarlarla çevrilmeli, şehir aşılması ve çıkılması zor olan bir dağın tepesinde bina edilmeli veya şehir kurulacak yerin etrafı deniz ve ırmaklarla çevrilmiş olup, şehre ancak köprüden geçilerek girilmelidir.

b) Şehri kurarken sağlık durumuna dikkat edilmelidir. Şehir havası durgun, hastalıklı ve zararlı olan sular veya pis kokulu su yatakları ve rutubetli ve pis çayırıklar yanında kurulursa, o şehirde yaşayan insan ve hayvanlar çarçabuk hastalığa tutulurlar. Şehrin havası durgun olmamalıdır.

c) Şehir su ihtiyacını rahatça karşılayabilmelidir. Bunun için bir ırmağın kenarında kurulmalı veya şehir kurulacak yerde suları tatlı olan kaynak ve çeşmeler çokça bulunmalıdır.

d) Şehir halkının hayvanlarını beslemeleri için, şehrin etrafında hoş ve güzel otlaklar bulunmalıdır. Ayrıca ekin ekilecek mümbit toprakları olmalıdır.

e) Yapı ve yakıt için gerekli ağaç ve odun şehre yakın olmalıdır.

f) Şehir uzak bölgelerden eşya naklini kolaylaştırması açısından, deniz ve gemiler işleyen ırmaklara yakın kurulmalıdır.

g) Şehirler sahillerde kurulduğu takdirde dağ üzerinde veya sayıları çok olan kavimlerden birinin toprağında kurulmalıdır.

İbn Haldun devamla; Arapların İslamiyet'in ilk çağında Irak ve Kuzey Afrika'da şehirler kurarken bu şartlara riayet etmeyip, ancak kendi yaşayışları bakımından kurdukları şehirler yakınında develerini otlatmaya yarayan otlaklar ve develerini besleyen ot ve ağaçlar ve tuzlu sular bulunmasına önem verdiklerini, Kayravan, Kûfe, Basra vb. şehirlerin bu cümleden olduğunu belirtmektedir.²⁹

İbn Haldun'un bu görüşü, Arapların tesis ettikleri bütün şehirler için geçerli değildir. Zira Fustât şehrinin kuruluşunda tabii şartlara ve siyasi gayelere riayet edilmişti. Çünkü şehrin doğusunda Nil nehri, batısında ise dağ bulunmaktaydı. Bir taraftan bu dağ ile şehir arasında, diğer taraftan da Yeşkur dağı ile şehir arasında ziraata elverişli topraklar yer almaktay-

28 Geniş bilgi için bkz. Yılmaz Can, *İslam Şehirlerinin Fizikî Yapısı*, TDV Yayınları, Ankara 1995, 102-103 vd.

29 İbn Haldun, *Mukaddime*, çev.: Z. Kadiri Ugan, MEB Yay., İstanbul 1997, II, 234-239.

dı. Ayrıca kible ve deniz tarafını kontrol etmek için şehir deltanın başında kurulmuştu. Araplar denizci bir millet olmadığından ve Hz. Ömer'in isteği üzerine şehirle İslam Devleti'nin merkezi arasına deniz veya nehir girmemesi gerektiğinden, bölge başkentinin Kızıldeniz üzerinde kurulmasını gerektiren bir sebep kalmamıştı.³⁰

Hız. Ömer zamanında Basra, Kûfe ve Fustât olmak üzere üç askerî şehir kuruldu. Diğer ordugâhlar (Medine, Musul, Şam, Ürdün, Filistin), mevcut şehirlerin tanzim ve takviye edilmesinden ibarettir. Biz burada, kurulan üç şehrin kuruluş seyrini ele almaya çalışacağız:

1. Basra

Basra; Bağdat'ın 420 km. güneydoğusunda, Dicle ile Fırat nehirlerinin birleştiği noktanın 50 km. güneybatısında³¹, Basra körfezinin uç kısmından 90 km. yukarıdadır.³² Dicle nehrinin yanında, körfez boyunca uzanır. Hind, Fars ve Arap Yarımadası sınırlarının kesişme noktasında adeta farklı iklimleri birleştirmiştir. İran körfezini, İran ve Irak yollarını kontrol altında tutabilmek, stratejik mevki sebebiyle burayı askerî bir üs olarak kullanmak, İslam Devleti'nin doğu seferlerinin hareket üssü yapmak, özellikle Irak'a deniz yoluyla girme teşebbüslerini engellemek üzere kurulmuştur.³³ İlk kurulan Basra şimdiki yerinde olmayıp, Şattularab sahili- nin 17-18 km. batısında kurulmuştu. Şattularab'ın etkisiyle etrafı bataklıklarla çevrili olduğundan, havası pek ağır ve sağlıksızdı.³⁴

Hire fethindeki büyük kayıplar dolayısıyla Hz. Ömer, Farsların ülkesinde ilerleme hususunda kaygıya düştü ve Hind topraklarında ilerlemeye karar verdi.³⁵ Utbe b. Gazvan h.14 yılında Hind toprağından sayılan ve Basra'nın kuzeybatısına düşen³⁶ Hureybe mevkiine indi.³⁷ O sıralarda Basra'da yedi büyük köy vardı. Bunlardan iki tanesi Hureybe'de, ikisi Zâbûka'da, üç tanesi de bugün Ezd kabilesinin bulunduğu bölgede idi. Utbe askerlerini bu köylere dağıtarak, kendisi de Hureybe'de konakladı.³⁸ Utbe

30 Hasan, II, 240-241.

31 Abdülhâlik Bâkur, "Basra", *Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1992, V, 108-109.

32 Şemseddin Sâmî, *Kâmûsü'l-Âlâm*, Mihran Matbaası, İstanbul 1889, II, 1314.

33 Abdülaziz Abdullah Sellûmî, *Dîvânü'l-Cund*, Mektebetü't- Tâlibî'l- Câmîî, Mekke 1986, 309; R. Hartmann, "Basra", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1942, II, 320.

34 Ş. Sâmî, II, 1314, 1315.

35 Bugünkü Irak toprakları Hind bölgesinden sayılıyordu.

36 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1957, III, 363.

37 Taberî, II, 439; Şeyh Nu'man b. Muhammed İbnu'l-İrâk, *Kitâbu Ma'deni'l-Cevâhir bi-Tarihi'l-Basra ve'l-Cezâir*, tahk.: M. Hamidullah, Mecmuu'l-Buhûsi'l-İslamiyye, Pakistan 1973, 22.

38 Belâzurî, 490, 492; Taberî, II, 439; Yâkût, I, 431.

Hz. Ömer'e mektup yazarak; buranın adını ve Müslümanlar için kış mevsimi gelince kışlayacakları ve savaşlardan döndüklerinde konaklayacakları bir yere ihtiyaç duyulduğunu bildirdi. Halife, cevaben yazdığı mektupta; arkadaşlarını bir yerde toplamasını, bu yerin suya ve otlak yerlerine yakın olmasını ve seçilen yeri detaylı olarak anlatan bir mektup yazmasını istedi. Utbe ve askerleri Hureybe'de gazve yapmadan aylarca ikamet ettiler. Sonra intikal ederek Hicr mevkiine, buranın ardından Basra'nın bulunduğu yere geldiler.³⁹ Utbe Basra'yı tavsif sadedinde Hz. Ömer'e şöyle yazdı: "Ben, sahra tarafında ekili yerlere doğru uzanan, çok verimli, yakınında su yatakları ve kamışlık bulunan bir yer buldum." Hz. Ömer burayı beğendi ve halkı oraya yerleştirmesini istedi.⁴⁰

Bir görüşe göre Basra adı, burasının çakıl taşlı ve kara taşlı⁴¹ bir yer olmasından kaynaklanmaktadır. Bir başka rivayete göre; buranın toprağı yumuşak olduğundan bu ad verilmişti.⁴² Basra kelime olarak; "kireç taşlı, suya yakın çamurlu yer"⁴³, "yumuşak kûfekî taşı"⁴⁴, "rengi beyaza çalan yumuşak taş"⁴⁵ demektir. Taberî ise Basra'nın toprağının kireçli olduğu kaydını düşmektedir.⁴⁶ Araştırmacı Kâzım el-Cenâbî; Basra adının Arapça olduğunu, çünkü Arapların yeni kurdukları şehirlere Arapça isimler verdiklerini belirtmektedir.⁴⁷

Utbe b. Gazvan şehrin temellerini atarak, sahayı kabilelerin yerleşmesi için mahallelere taksim ettikten sonra Müslümanlar buraya kamıştan evler yaptılar. Araştırmacı Yılmaz Can'ın da belirttiği üzere,⁴⁸ evler genellikle tek katlı ve avlulu idi.⁴⁹ Utbe de kamıştan bir cami inşa etti. Başlangıçta kamışlarla çevrelenmiş bir toprak parçasından ibaret olan cami, sonraları çamur ve kerpiçle bina edilerek tavanı da otlarla kapatılmıştır.⁵⁰ Daha önce ed-Dehnâ bugün ise Rabbetu Benî Hâşim denilen meydanda caminin yanında vali konağı (dâru'l-imâre), hapishane, emirlik hamamı ve divan da inşa

39 Taberî, II, 439.

40 Belâzurî, 497-498.

41 Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim fî Ma'rifeti'l-Ekâlim*, Leiden 1967, 118.

42 Belâzurî, 490.

43 İbn Manzûr, I, 292.

44 Hartmann, "Basra", İA, II, 320.

45 Abdullah b. Abdülaziz Bekrî, *Mu'cemu Mastâ'cem*, neşr.: M. Es-Sakkâ, Beytu'l-Mağrib, I. Bas-
kı, Kahire 1945, I, 254.

46 Taberî, II, 439.

47 Kâzım el-Cenâbî, *Tahtîtu Medineti'l-Kûfe*, Bağdat 1967, 103.

48 Can, 60.

49 Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 484.

50 Belâzurî, 499; Ahmed b. Muhammed İbnu'l-Fakîh, *Kitâbu'l-Buldân*, Leiden 1885, 188.

edildi.⁵¹ Müslümanlar savaşa gittiklerinde kamıştan evlerini sökerek kamışları demetler halinde bağlarlar, savaş dönüşü tekrar kurarlardı.⁵²

Basra şehrinin kuruluş tarihi ile ilgili 14 (635), 16 (637) ve 17 (638) yılları ifade edilmiştir. Bu farklılığın temeli, Basralılar ile Kûfeliler arasındaki rekabete dayanmaktadır. Basralılar şehirlerinin Kûfe'den daha önce kurulduğunu söylerken, Kûfeliler Basra'nın kendi kumandanları olan Sa'd b. Ebî Vakkas'ın yardımcılarından biri tarafından daha sonra kurulduğunu iddia etmektedirler.⁵³ Belâzurî, Taberî, İbnu'l- Esir gibi birçok tarihçi h.14 yılını vermektedir.⁵⁴

Hicrî 17 senesinde Basra ve Kûfe'de çıkan büyük bir yangında çoğu ev tamamen yandı. O zamanlar Kûfe valisi olan Sa'd b. Ebî Vakkas Hz. Ömer'e bir heyet göndererek, tuğladan evler inşa etmek için izin istedi. Bir kişinin üç odalıdan fazla ev inşa etmemesi şartıyla izin verildi. Âsım b. ed-Dülef şehrin imarını yeniden yapmak üzere Basra'ya gönderildi. Binalar kerpiç ve tuğla ile yeniden inşa edildi.⁵⁵

Ebû Musa el-Eş'arî'nin valiliğinde, şehrin Âsım b. ed-Dülef tarafından tanzimi ve imarından sonra halk kabilelerine göre mahallelere yerleştirildi. Mimarî açıdan şehir tanzim edilirken şehrin ana caddeleri 60 zirâ,⁵⁶ ara cadde ve sokaklar ise 20 zirâ civarında yapıldı. Dar sokaklar bile 7 zirâ kadar-
dı.⁵⁷ Her kabilenin bir mahallesi, bir mescidi⁵⁸ ve bir de mezarlığı vardı.⁵⁹

Zamanın geçmesiyle Basra kışla görünümünden çıkıp Müslümanlar için stratejik bir şehir hükmünü almıştır. Irak bölgesinin güney tarafları ve Fars bölgesinin fethedilmesinde Basra'nın fonksiyonu büyük olmuştur.⁶⁰ Utbe b. Gazvan'ın emrinde Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkur gibi muhtelif Arap kabilelerine mensup askerler arasında çok az sayıda kadın bulunması, Arapların bu bölgeye yerleşmek maksadıyla gelmediğini göstermekle beraber, daha sonra buraya çeşitli Arap kabilelerinden yerleştirilen insanlarla şehir hüviyetine büründü.⁶¹

51 Belâzurî, 498; İbnu'l-Fakîh, 188; Yâkût, I, 432, 433.

52 Belâzurî, 498.

53 Bâkır, "Basra", DİA, V, 108-109.

54 Belâzurî, 366; Taberî, II, 439; İbnu'l-Esir, II, 447.

55 Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 483-484.

56 Zirâ: Dirsekten orta parmak ucuna kadar olan bir uzunluk ölçüsüdür. Türkçede aynı ölçünün karşılığı arşındır. Yaklaşık 50 cm'lik uzunluk ölçüsü.

57 Salih el-Alî, *et-Tanzimâtü'l-İctimâiyye ve'l-İktisâdiyye fî'l-Basra*, Bağdat 1973, 46.

58 İbnu'l-Fakîh, 191.

59 Hasan, II, 235.

60 Sellûmî, 311.

61 Bâkır, "Basra", DİA, V, 109.

Basra şehri kuruluşu üzerinden yirmi sene geçmeden İslam dünyasının ticaret merkezlerinden, özellikle Hindistan ve Çin ile olan deniz ticaretinde en önemli merkezlerden biri oldu. Bu durumuyla Basra, Fars körfezinde Übülle şehrinin yerini aldı. Çok geçmeden Çin'den Büyük Sahra çöllerine giden kervanların yöneldiği, doğu ve batı milletlerinin uğradığı bir istasyon durumuna geldi.⁶²

Şiblî, şehrin nüfusunun hızla artmasına işareten, Ziyâd b. Ebî Süfyân'ın idaresi sırasında sadece ordu kütüklerinde isimleri mevcut olanların sayısının seksenbini bulduğunu kaydetmektedir.⁶³

Hz. Ömer şehrin imarı için büyük gayret sarf ediyordu. Şehir kanalları açılarak nehre bağlandı. El-Ahnef b. Kays Basra halkından bir zümre ile Hz. Ömer'in yanına gelerek, Basra hakkında şöyle dedi:

“Diğer şehirlerin halkından olan kardeşlerimiz eski milletlerin boş yerlerine, tatlı sularla ağaçlıklı bahçeler arasına yerleştiler. Bizler ise, çorak ve rutubeti kurumayan, otları bitmeyen, doğu tarafında tuzlu deniz, batı tarafında ise çöl bulunan bir yere indik. Bizim ne ekinimiz, ne de sağılacak hayvanımız vardır. Yiyeceklerimiz ve faydalanacağımız şeyler, çok dar boğazlardan bize gelmektedir. Zayıf bir adam, tatlı su bulmak için iki fersahlık bir yere gitmek zorundadır. Suyu isteyen kadın da, düşmanın hırsından ve yırtıcı hayvanların yemesinden korkulan keçinin bağlanması gibi, çocuğunu bağlayıp öyle suya gider. Eğer bizim en basit ihtiyaçlarımızı karşılamaz ve fakirliğimizi gidermezsen, yok olup giden kavimler gibi olacağız.” Bunun üzerine Hz. Ömer, Basra halkının çoluk çocuklarına da atâ'dan hisse verdi ve onlar için kanal açtırdı.⁶⁴

Basra'nın askerî şehir hüviyetinin yanına sivil unsurun eklenmesiyle ilgili Taberî'de geçen haber ilginçtir. Buna göre Basra toprakları ikiye ayrılmıştı; yarısı halkın yerleşimi için taksim edilirken, öbür yarısı ise askerler ve askeriye ile ilgili diğer işler için tahsis edilmişti.⁶⁵ Zaten şehrin Irak-İran bölgelerinin fethinde oynadığı stratejik rol, askerî önemini açıkça ortaya koymuştu.

2- Kûfe

Kûfe; Fırat kenarında uzanan geniş bir ova içinde büyük bir saha kaplamakta olup, yeri Basra'ya nazaran sıhhate daha elverişliydi.⁶⁶ Hava-

62 Hasan, II, 235.

63 Şiblî, *Hz. Ömer ve Devlet İdaresi*, II, 127.

64 Belâzurî, 513.

65 Taberî, II, 496.

66 K.V. Zettersteen, “Kûfe”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1954, VI/2, 965.

sı temiz, suları tatlıydı. Fırat nehrinin batı tarafında, ondan yaklaşık yarım fersah uzaklıkta kuruldu. Doğusundaki Necef'e 16 km., batısındaki Bağdat'a 156 km., güneyindeki Basra'ya yaklaşık 375 km. mesafedeydi.⁶⁷

Kadisiye savaşıdan sonra Müslümanlar Medain'i fethederek, burada kalmaya başladılar. Şehrin bu bölgeye kurulmasında çeşitli nedenler etkin olmuştur. Bu nedenlerin birincisi şehrin kurulduğu bölgenin yapılacak seferler için stratejik bir konuma sahip olmasıdır. İkincisi fetihler ile birlikte İslam devletinin tabiiyetine geçen farklı etnik kökenlere sahip, bir çoğunun da devlet talebi bulunan, insanların yoğun olarak bu bölgede yaşamasıdır. Üçüncü neden ise yörenin zengin tarım havzasına sahip olması ve ticarî güzergahın da bu bölgeden geçiyor olmasıdır.⁶⁸

Hız. Ömer, Irak'tan Medine'ye gelen askerlerin yüzlerinde zaaf eseri ve solgunluk görünce bunun sebebini sordu. Aynı şekilde Medain'de Sa'd ile beraber olan Huzeyfe Halifeye yazdığı mektupta; Arapların bu bölgelerde özelliklerini yitirdiklerini ve bu topraklara uyum sağlayamadıklarından bahsetti. Bunun üzerine Hız. Ömer Sa'd'e mektup yazarak bunun sebeplerinin araştırılmasını istedi. Sa'd ise cevabi mektubunda; Dicle ve Medain'in havasının sağlığa uygun olmadığını, Araplar üzerinde derin izler bıraktığını belirtti.⁶⁹ Ayrıca buldukları yerde develerin yaşamadığı ve çok sivrisinek bulunduğundan bahsetti. Durumu değerlendiren Hız. Ömer, develerin yaşamasına elverişli olmayan yerin Arapların yaşamasına da uygun olmayacağını belirterek, oradan başka bir yere gitmelerini emretti.⁷⁰

Hız. Ömer yer seçimi için Selman ve Huzeyfe'yi gönderip, deniz ve kara ikliminin hüküm sürdüğü, Medine ile arasında nehir veya köprü bulunmayan bir yer aramalarını istedi. Selman Fırat'ın batı kısmına baktı, fakat gezdiği yerleri beğenmeyerek neticede Kûfe'nin bulunduğu yere geldi. Fırat'ın doğu kısımlarına bakan Huzeyfe de aynı şekilde Kûfe'nin bulunduğu mıntıkaya geldi.⁷¹

Ebû Yusuf, Kûfe'nin yerini Sa'd'e İbâdlı birisinin gösterdiğini ve orayı sivrisinek ve bataklıktan uzak, köylerin ortasına düşen, karanın içine doğru uzanan, Hire ile Fırat arasında kalan bir yer olarak tavsif ettiğini belirtmiştir.⁷² İbnu'l-Esir bu kişinin İbn Bukayle olduğu kaydını düşmekte-

67 el-Cenâbî, 31-32.

68 M. Mahfuz Söylemez, *Emeviler Döneminde Kûfe*, Doktora Tezi, Ankara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları AD., Ankara 2000, 13.

69 Taberî, II, 477; İbnu'l-Esir, II, 482.

70 Ebû Yusuf, 66; İbnu'l-Esir, II, 482.

71 Taberî, II, 477.

72 Ebû Yusuf, 67.

dir.⁷³ Belâzurî ise Hz. Ömer'in emri üzerine Sa'd'ın yer aradığını, çok sivri-sinek olduğundan Anbar'ı beğenmediğini, aramaları neticesinde Kûfe'ye geldiğini ve şehrin yerini tesbit ettiğini ifade etmiştir.⁷⁴

Kûfe'nin bulunduğu yer çakıllı ve kumlu olup, kumları kırmızıydı.⁷⁵ Burada üç tümsek kumluk vardı ki bunlara Hurka, Ümm-ü Amr ve Silsile kumlukları denilmekteydi.⁷⁶ "Kûfe" kelimesi; toplanmış kum, kızıl kum, toplanma (Tekevüf) manalarını ifade etmektedir.⁷⁷ Sa'd Kûfe'ye geldiğinde askerlerine; "Bu mekanda toplanın (Tekevüf)" demiştir.⁷⁸ Aynı şekilde kumlukların yuvarlak şekildeki yerlerine "Kûfânî" adı verilmektedir. Bazıları ise, çamur ve çakıl ile karışık taşlarla kaplı topraklara "Kûfe" adını verirler.⁷⁹

Kûfe'nin yeri beğenildikten sonra Sa'd, halkın yerlerini tesbit etmek üzere iskân memuru olarak Ebu'l-Heyyac el-Esedî'yi görevlendirdi ve Hz. Ömer'in göndermiş olduğu talimatı kendisine verdi. Buna göre ana yollar 40 zirâ', bunları takip eden yollar 30 zirâ', ara yollar 20 zirâ', dar geçit ve yollar 7 zirâ', parseller hayvan barınakları haricinde 60 zirâ' olacaktı. Ebu'l-Heyyac'ın arazi keşfinden sonra ilk olarak mescid yapıldı. Mescid binasından dört bir tarafa ölçümler yapılarak arazi parsellere ayrıldı.⁸⁰ Sa'd şehrin mescidinin yerine varınca, adamın birine kible rüzgarı esen tarafa doğru bir ok atmasını emretti ve böylece kible tarafı sınırını belirledi. Okçu, kuzey rüzgarı esen tarafa doğru da bir ok attı ve kuzey sınırını belirledi. Bunun gibi okçu güney rüzgarı ve saba rüzgarı esen taraflara da ok atarak, sınırları tesbit etti. Bundan sonra Sa'd, şehrin mescidini ve imaret dairesini yüksek bir yer ve çevresine kurdu.⁸¹ Şehrin inşasında kullanılan malzemelerin tedarikinde, yakınında bulunan eski Lahmî devletinin başkenti Hire'nin enkazından da faydalanıldı.⁸²

Müslümanlar tarafından kurulan ilk yerleşim birimlerinden biri olan Kûfe, Müslümanların mekan tasavvurunu yansıtan bir şehirdir. Bu şehri incelediğimizde merkezindeki Mabed, Dâru'l-İmâre, Pazar ve Meydan ile diğer İslam şehirlerindeki ortak unsurların tamamına sahip olduğunu, şehrin bu merkezi unsur etrafında şekillendiğini görmekteyiz.⁸³

73 İbnu'l-Esir, II, 449.

74 Belâzurî, 394.

75 Makdisî, 116.

76 Taberî, II, 478.

77 İbn Manzûr, III, 314.

78 Bekrî, III, 1142; İbn Manzûr, III, 314.

79 Belâzurî, 394.

80 Taberî, II, 479.

81 Belâzurî, 395.

82 Belâzurî, 410; İbnu'l-Esir, II, 484.

83 Söylemez, 302.

Mescidin ön tarafına gölgelik yapıldı. Mescidin kanatları yoktu ve dikdörtgen şeklindeydi. Mescid-i Haram'a hürmeten ona benzememesi için böyle yapıldı. Gölgeliği mermer sütunlar üzerinde 200 zirâ, tavanı Rum kiliseleri gibiydi. Mescidin yanına, arasından yol geçirilerek Sa'd için ev yapıldı. Beytülmal için de ayrı bir yer inşa edildi. Caminin kuzey tarafına beş yol, kible tarafına dört yol, doğu ve batısına üçer yol yapıldı. Yerleşim kabilelere göre yapılarak, avlunun gerisine Süleym ve Sakif, diğer taraflara Hemdan, Becîle, Teym ve Teğlib, kible tarafına Benî Esed, Nehâ', Kinde ve Ezd, doğu tarafına Ensar, Müzeyne, Temim, Muharib, Esed ve Âmir, batı tarafına da Becîle, Cedîle, Ahlat ve Cüheyne kabileleri yerleştirildi. Kalabalık ailelere ayrı yerler verildi.⁸⁴

Kûfe evleri önce kamıştan yapıldı, fakat Basra gibi burada da büyük bir yangın meydana gelince, evler kolayca yandılar. Bunun sonucunda Hz. Ömer evlerin kerpiç ve tuğladan yapılmasına izin vererek, bir kişinin üç odadan fazla yapmamasını emretti.⁸⁵ Buna göre ilk zamanlar Kûfe'de binaların tek katlı, iki veya üç odalı basit kulübelere ibaret olduğu ve genellikle kubbeye benzer bir örtü ile kapatıldıklarını söyleyebiliriz.⁸⁶ Evler yapıldıktan sonra insanların çoğu, evlerini Medain'den Kûfe'ye naklettiler. Hz. Ömer, Esâvire⁸⁷den muhtaç olanlara yardım edilmesini istedi.⁸⁸

Belâzurî'ye göre Kûfe şehrinin çöplüğü de bulunmaktaydı. Çöp ve süprüntüler Dâru'r-Rûmiyyin denilen yere atılıyordu. Bu durum Anbese b. Said el-Âsî'nin, burasını Yezid b. Abdilmelik'ten iktâ olarak almasına kadar devam etti.⁸⁹

Kûfe'nin ehemmiyeti doğu fetihlerinin başlamasıyla beraber artmıştır. Hızlıca artmış olan nüfusu Arap ve İranlılardan oluşmaktaydı.⁹⁰ Başlangıçta askerî maksatla yapıldığını; yerleşimin zayıflığı ve kullanılan malzemelerden anlıyoruz.⁹¹ Şehir İslam orduları için vazgeçilmez ordugâhlardan biri olmuştur. Burada ordu için 4.000 at beslenmekteydi. Fırat ve Kûfe evlerinden sonra gelen Akul'da dört köşe ahırlar yapıldı. İranlılar buraya Âhur-u Şâhican (Emirlerin Ahırları) derlerdi. Atların sorumluluğu Selman b. Rebîa el-Bâhilî'nin üzerindeydi, atları tımar eder ve eğitirdi.⁹²

84 Taberî, II, 479-480.

85 Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 483-484.

86 Taberî, II, 479; İbnu'l-Esir, II, 484; Yâkût, IV, 491.

87 Basra'ya eskiden yerleşmiş bir kavimdir.

88 Taberî, II, 482.

89 Belâzurî, 403.

90 Zettersteen, "Kûfe", İA, VI/2, 965.

91 Hişam Cuayt, *el-Kûfe, Dâru't-Talîa*, 2. Baskı, Beyrut 1993, 84.

92 Taberî, 483.

Kûfe'nin kuruluş tarihiyle ilgili olarak farklı rivayetler serdedilmiştir. Genel itibariyle hicrî 15 ve 17 seneleri üzerinde ittifaklar mevcuttur. Belâzurî ve Taberî h.17 (638)⁹³ yılını, İbnu'l-Esir ve İbn Kesir ise h.15 (636-637)⁹⁴ yılını kaydetmektedirler. Tarihi gelişmeler ışığında duruma baktığımızda, h.15 yılı olması kanaatimizce daha muhtemeldir. Irak-İran bölgesi fetihleri h.12-13 yılında Hz. Ebû Bekir zamanında başlamış ve hilafete Hz. Ömer'in geçmesiyle birlikte ivme kazanmıştır. Ordunun, hilafet merkezi Medine'den uzak diyarlarda başarılı olabilmesi için, o bölgelerde askerî merkezlere şiddetle ihtiyaç duyulmuştur. Buna binâen bu merkezlerin, Hz. Ömer'in hilafetinin ilk yıllarında kurulmuş olması gerekmektedir. Basra şehrinin h.14 yılında kurulmuş olduğunu genel kanaate göre kabullendiğimizde çok geçmeden, genişleyen fetihlere yardımcı olmak üzere Kûfe'nin kurulmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Yani Basra ile Kûfe şehirlerinin kuruluşları arasında fazla bir zaman dilimi olmamalıdır. Ayrıca iki şehir arasındaki fazilet yarışında kuruluş tarihleri önceliği de söz konusu yapıldığından, her iki tarihin birbirine yakın olması gerekir ki biri önce gösterilebilsin. Bunlardan dolayı h.15 yılını kabullenmemiz kanaatimizce daha uygun düşmektedir.

3- Fustât

Fustât Nil sahilinin kuzeydoğu tarafında, Kahire'nin 2,5 km. güneybatısında⁹⁵ olup burada Nil iki kola ayrılır.⁹⁶ Nil ile doğudaki Mukattam dağları arası ziraata elverişli olup, burada Babilyon kalesinden başka bina ve yerleşim yeri yoktu. Babilyon kalesi "Demirkapı" olarak bilinen batı kapısı tarafından Nil sahili boyunca uzanıyordu.⁹⁷ Nil nehri Fustât için hayati öneme hâiz olmuştur. Halkı gıdalanma ve ulaşım açısından suyun nimetlerinden istifade ettikleri gibi, bu coğrafi durum medeniyetin buralarda yükselmesini de sağlamıştır.

Müslümanların Şam diyarında Bizanslılara karşı kazandığı zaferden sonra, Şam fetihlerinin tamamlanması ve Rumların Şam veya Hicaz bölgesine saldırmalarının önüne geçebilmek için Mısır'ın fethi adeta zorunlu hâle gelmişti. Durumun farkında olan Amr b. Âs, Mısır'ın ehemmiyeti hususunda Hz. Ömer'i ikna etmeyi başardı. Bunun neticesi olarak Amr b.

93 Belâzurî, 394; Taberî, II, 477.

94 İbnu'l-Esir, II, 449; İbn Kesir, *Büyük İslam Tarihi (el-Bidâye ve'n-Nihâye)*, çev.: Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1994, VII, 51.

95 Ş. Sâmî, V, 3411.

96 Makrizî, II, 171.

97 Makrizî, I, 42.

Âs'a Mısır'ın üzerine yürüme izni verildi. Amr ilerleyerek İskenderiye'yi fethetti ve Mısır ehliyle bir antlaşma imzaladı.⁹⁸

İskenderiye'nin fethinden sonra Amr burayı başkent edininip, bölgeyi buradan idare etmeyi düşündü. Durumu Hz. Ömer'e sorduğunda; şehrin hilafet merkeziyle arasına nehir girdiğinden, Halife buna izin vermeyerek şöyle yazdı: "Müslümanları yazın veya kışın, benimle onların arasını bir suyun ayıracağı bir mevkiye yerleştirmeni kesinlikle istemem. Benimle onların arasında deniz veya nehir bulunmasın. Öyle ki, size gelmek istediğim zaman, bineğime binip sizin yanınıza kolayca gelebilmeliyim."⁹⁹

İskenderiye şehrinin Büyük İskender zamanından beri olduğu gibi, Mısır'ın başkenti olmaya müsait olmadığı açıktır. Zira Mısır'ın hâkimiyet hakkının Arabistan'a geçmesi üzerine, başkent olacak şehrin ya Kızıldeniz sahilinde, ya da karadan İslam Devletinin başşehrine ulaşımın kolayca sağlanabileceği bir noktada bulunması gerekirdi. Denizci bir millet olmayan Araplar, yeni merkezlerini Arabistan ile kolay irtibat sağlanabilecek bir kara parçası üzerinde kurmalıydılar. Bu açıdan Fustât'ın seçilmesi; Mısır'ın güney ve kuzey bölgelerinin kontrol edilebilmesi ve yol bakımından Arabistan'a yakın olması dolayısıyla isabetli olmuştur.¹⁰⁰

Amr b. Âs, İskenderiye fethinden önce konaklayıp çadırını kurduğu mevkiye geldi. Babilyon kuşatmasından önce kurulan çadır hâlâ duruyordu. Şehri burada kurmaya karar verdi. Amr, şehrin mahallelere taksim edilerek kurulması işini Muaviye b. Hudeyc et-Tecibî, Şureyk b. Sema el-Katîfî, Amr b. Mahzûm el-Havlânî ve Hayvil b. Nâşire el-Meâfirî'den oluşan komisyona havale etti. Bunlar her kabile için ayrı ayrı mahalleler inşa ettiler. Ayrıca merkezi bir yere mescid bina ederek etrafını üzüm bahçeleriyle çevirdiler.¹⁰¹ Kendi kabileleri içinde yer bulamayanlar ehlü'z-zâhir gibi, hususi bir dış mahalleye yerleştirildiler. Her mahalleye divanda bir maaş cetveli de tahsis edilmişti.¹⁰²

Makrizî şehir kurulduktan sonra insanların h.21 yılında¹⁰³ şehre yerleştirildiklerini belirtirken, Taberî, İbnu'l-Esir ve İbn Kesir gibi tarihçiler kuruluş tarihi olarak h.20 yılını¹⁰⁴ kaydetmektedirler. Bu iki tarih arasındaki farklılık, şehrin kuruluş süreci göz önüne alındığında ortadan kalkmaktadır. Makrizî'deki kayda göre, insanlar şehir kurulup mahallelere

98 Belâzurî, 307; Taberî, II, 513-515.

99 İbn Abdilhakem, Fütûhu Mısır ve'l-Mağrib, Kahire, Tarihsiz, 91.

100 Hasan, II, 237.

101 İbn Abdilhakem, 91-92; Makrizî, II, 76.

102 C.H. Becker, "Kâhire", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1955, VI/1, 76.

103 Makrizî, II, 76.

104 Taberî, II, 515; İbnu'l-Esir, II, 516; İbn Kesir, VII, 100.

ayrıldıktan sonra h.21 yılında şehre yerleştiler. Diğerlerinde ise bu kayıt belirtilmeksizin genel olarak h.20 yılı verilmiştir. Durumdan anlaşılan o ki; şehrin kuruluş süreci h.20'de başlamış ve h.21 yılında sona ermişti

Şehrin “Fustât” adını alması hususunda farklı görüşler vardır. Kelime olarak Fustât “çadır” ve “içinde insanların toplandıkları mescid, şehir vb. yerler” manalarını ifade etmektedir.¹⁰⁵ Genel kanaate göre şehir ismini, kuruluş başlangıcını oluşturan çadırdan almıştır. Amr b. Âs, Babilyon’dan İskenderiye üzerine yürümek istediği zaman çadırının sökülmesini emretti. Fakat çadırın üzerine bir güvercinin yumurtlamış olduğunu gördüler. Bunun üzerine Amr: “Biz komşularımıza şüphesiz iyi davranırız. Güvercin yavrularını uçuruncaya kadar çadırı sökmeyin.” dedi ve çadır olduğu yerde bırakıldı. İskenderiye’nin fethinden sonra bölgede şehir kurulması gündeme gelince, yer olarak Fustât uygun bulundu. Buraya gelindiğinde çadırın hâlâ yerinde durmakta olduğu görüldü. Çadırın etrafında teşekkül ettiği için şehre çadıra atfen Fustât denildi.¹⁰⁶ Diğer bir görüşe göre; Araplar her şehre “Fustât” demekteydiler. Hatta bu konuda Makrizî şöyle bir hadis zikreder: “Toplu halde olunuz, çünkü Allah’ın eli şehir (topluluk) Fustât üzerindedir.”¹⁰⁷

Amr b. Âs şehrin mescidinin kapısının karşısına kendisi için büyük bir ev yaptırdı.¹⁰⁸ Mescidden yolla ayrılan kendi evinin bitişiğine başka bir ev ve küçük bir hamam inşa etti. Ardından Kureys, Ensar, Eslem, Gıfâr, Cüheyne ve İslam ordusuna katılan diğer kabileler, mescid ve Amr’ın evinin etrafına evler yaparak yerleştiler.¹⁰⁹

Fustât, sakinlerinin çoğalmaya başlamasıyla birlikte gelişmeye başladı. Şehirde Mısır ve civarının gelirlerinin toplandığı “harac divanı” vardı. Buradan giderler karşılandığı gibi, hilafet merkezine de belirli miktarda pay gönderiliyordu.¹¹⁰ Hz. Ömer h.21 yılında Amr b. Âs’a mektup yazarak; Medine halkının içinde bulunduğu darlık ve sıkıntıyı belirtip, harac vergisinden toplanan yiyeceklerin fazlasını deniz yoluyla göndermesini istedi. Bu şekilde hububat ve zeytinyağı da gönderildi. Hububat el-Câr limanına ulaştıncaya, Sa’du’l-Câr bunları teslim alırdı. Sonra bunlar Medine’deki bir eve konulur ve halka ölçü ile taksim edilirdi.¹¹¹ Mısır-Medine arası bu ulaşım Fustât’ın gelişmesine katkıda bulunduğu gibi, stratejik konumunu anlamamıza yardımcı olmaktadır.

105 İbn Manzûr, II, 1095.

106 İbn Abdilhakem, 133; Makrizî, II, 60.

107 Makrizî, II, 60.

108 Makrizî, II, 40.

109 İbn Abdilhakem, 96-98.

110 Makrizî, I, 151.

111 Belâzurî, 309-310.

Fustât hızla terakki etti ve İskenderiye'nin yerini alarak Mısır'ın merkezi oldu. Şehir Kuzey Afrika fetihlerinin giriş kapısı olmuş, bölgede İslam ordularının hareketini kolaylaştırmıştır. Nitekim bu önemi sonucunda bugünkü Kahire şehrinin çekirdeğini teşkil etmiştir.

Cîze : Nil'in batı kıyısında ve Fustât'ın karşısında kurulmuş küçük bir kasabaydı. İskenderiye'nin fethinden sonra Fustât'a dönüşünde Amr b. Âs, Romalılar o taraftan taarruz etmeye kalkıştıkları takdirde onları durdurmak için Himyer, Ezd ve Hemezân kabilelerinden oluşan bir kısım kuvvetini, nehrin batı yakasına bıraktı. Fustât'ın kurulmasından sonra bunlar buldukları yere yerleştiler. Durumu Hz. Ömer'e bildiren Amr, ondan şöyle bir mektup aldı:

“Arkadaşlarının senden ayrılmalarına nasıl razı oldun? Seninle onların arasında deniz olacak şekilde arkadaşlarından birinin bile ayrı kalmasına razı olman gerekmezdi. Ansızın gelen saldırıları engelleyemezsin, kötü gördüğün şey kendilerini götürünceye dek onlara yardım edemezsin. Onları topla! Eğer yüz çevirirlerse durumlarından hoşnut ol ve onlar için Müslümanların fey' gelirlerinden bir kale yaptır!” Bunun üzerine h.21 senesinde temeli atılan kale bir sene sonra tamamlandı.¹¹²

Cîze, Fustât'ın mahallesi hükmünde kalmış ve müstakil olarak gelişmemiştir. Burası da Fustât gibi şimdiki Kahire şehrinin bulunduğu sınırlar dâhilinde kalmıştır.

Sonuç

Hz. Ömer dönemi on yıl gibi kısa sayılabilecek bir süre olmasına rağmen; siyasî, askerî ve dinî sahalarda gerçekleştirilen icraat ve yeniliklerle zamanını aşmış, kendisinden sonraki tarihî akışa da ışık tutmuştur. Siyasî ve dinî olarak halifelik, askerî olarak ise başkomutanlık görevini üzerine almış olan Hz. Ömer; Peygambersiz hayata yeni intibak etmiş ve Ridde savaşlarını henüz atlatmış olan bir toplumu motive ederek, bu toplum vasıtasıyla İslam dininin Yarımada sınırları dışına taşıp yayılmasını ve bunun kalıcı olmasını sağlayabilmiştir.

Fetih hareketleri Irak-İran, Suriye ve Mısır olmak üzere üç ana cepheye birden yürütülmüştür. Irak-İran bölgesi bu zamanda ayrı yerler olmayıp, aynı bölgeyi ifade etmekteydi ve devrin iki süpergücünden biri olan Sâsânî İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde bulunmaktaydı. Hz. Peygamber'in bölge hakkındaki müjdesi gerçekleşmiş ve Sa'd b. Ebî Vakkas başkomutanlığındaki birlikler vasıtasıyla İran'ın zengin hazineleri Müslümanların eline geçmiştir.

¹¹² İbn Abdilhakem, 128.

Suriye ve Mısır bölgeleri Bizans'ın kontrolündeydi. Suriye'de Hz. Ebû Bekir zamanında başlamış olan fetihler Hz. Ömer devrinde hızlanarak devam etmiş, Ebû Ubeyde b. Cerrah başkomutanlığındaki birlikler Bizans'a karşı başarılı mücadelelerde bulunmuşlardır. Hz. Ömer tarafından başkomutanlıktan azledilen Halid b. Velid'in, Ebû Ubeyde emrinde gerçekleştirdiği fetihlerle bölgeye vurduğu mührünü göz ardı etmemek gerekir. Amr b. Âs emrindeki kuvvetler ise, İslam Devleti'nin Kuzey Afrika kapısı mahiyetindeki Mısır topraklarında verdiği başarılı mücadeleler, yaklaşık bir asır sonra kurulacak olan Endülüs Emevî Devleti'nin temel taşlarından birini teşkil etmiştir.

Geniş alanda fetihleri hızlandıran ve kolaylaştıran önemli âmillerin başında ordugâhları görmekteyiz. Hz. Ömer askerler ve ailelerini maaşlı, ayrı bir fâtiyhân sınıfı olarak garnizon şehirlerinde (Emsâr) barındırmıştır. Her garnizon şehri en fazla askerî müessiriyet sağlayacak şekilde, stratejik mevkiilerde konumlandırılmıştır. Olası bir geri dönüş ihtimaline göre, hilafet merkezi Medine ile arasında nehir veya deniz olmamasına özen gösterilmiştir.

İran körfezindeki limanlarla çöl arasında kurulan Basra ve Kûfe, doğudaki en uzak noktalara yapılan seferlerin yürütüldüğü iki Irak garnizon şehri idi. Fustât ise; Nil deltasının başlangıcında, Mısır'ın başkenti ve daha batıya yapılacak seferlerin karargâhı olarak kuruldu. Bu şehirlerin yanında, daha önce fethedilmiş veya fetihlerin sürdüğü Suriye ve Cezire bölgelerinde stratejik öneme sahip Musul, Şam, Ürdün ve Filistin'de yeni karargâhlar tesis veya mevcutlar takviye edilerek, Sâsânî ve Bizans'a karşı başarılı mücadeleler verilmiştir.

Hz. Ömer zamanında önce askerî amaçla kurulan, sonradan sivil mahiyet kazanan Basra, Kûfe ve Fustât şehirleri stratejik öneminin yanında, mimarî açıdan da tebarüz etmektedirler. Buralar cami, dâru'l-imâre (hükümet konağı), divan, beytülmal, hamam, hapishane, mezarlık, mahalle, cadde, sokak gibi unsurlarla modern şehir görünümüne kavuşmuşlardır.

Halife Ömer'in idarecilik kabiliyetini gösteren mihenk taşları olarak; devleti hukukî, idarî, iktisadî her yönü ile kurumlaştırması yanında, özellikle askeriyeyi sistematize ederek sevk, idare ve organizasyonunu başarıyla gerçekleştirmesi ve hilafeti müddetince savaşa bilfiil katılmadığı halde, her bir birlikte hazırmış gibi orduyu yönlendirmesini zikretmek mümkündür. Bu sistematik askeri başarıda, kurulan askeri şehirlerin rolü oldukça büyük olmuştur.